

**TREBALL FINAL DE GRAU EN MESTRE/A
D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA**

**GUIA DIDÀCTICA PER A
TREBALLAR LES QÜESTIONS DE
GÈNERE AMB L'ALUMNAT
D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA**

Carolina Canet Mahiques

Tutora UJI: Patricia Martínez León

Educació literària i identitats

**4t curs del Grau de Mestre/a en Educació
Primària (2019-2020)**

ÍNDEX

1. Resum.....	3
a. Paraules clau.....	3
2. Justificació.....	3
3. Marc teòric.....	4
a. Educar a través de la literatura dins de l'aula.....	4
b. Igualtat, identitat i expressió de gènere.....	5
4. Metodologia.....	8
5. Cos del treball.....	10
6. Conclusions.....	19
7. Bibliografia i Webgrafia.....	21

ÍNDIX D'IMATGES

- Figura 1. "Portada quadern de la guia didàctica".....	11
- Figura 2. "Fitxa activitat 1: Què és la identitat de gènere?".....	12
- Figura 3. "Fitxa activitat 2. Què és la transsexualitat?".....	13
- Figura 4. "Fitxa activitat 3. Àlbum il·lustrat "Ara em dic Joana".....	14
- Figura 5. "Fitxa activitat 4. Jo sóc així! (taller de dibuix).....	15
- Figura 6. "Fitxa activitat 5. Amb aquesta roba sóc jo! (taller de disfresses)".....	15
- Figura 7. "Fitxa activitat 6. Actuem! (taller de teatre)".....	16
- Figura 8. "Activitat 7. Creant personalitats".....	16
- Figura 9. "Fitxa activitat 8. Tomboy, veiem una pel·lícula".....	17
- Figura 10. "Fitxa activitat 9. Creem un conte! (taller d'escriptura)".....	17
- Figura 11. "Fitxa activitat 10. Glossari dels conceptes apresos".....	18

1. RESUM

Cada dia més, en l'actualitat escolar, són necessaris el tractament de la identitat sexual, la igualtat i l'expressió de gènere a l'aula a través de diversos recursos adequats a l'etapa escolar. Vivim en una societat on s'esdevenen actes que, des de les escoles, hem de pretendre eradicar amb l'educació i el foment de valors positius cap als alumnes. D'aquesta forma, en el currículum actual han anat sortint noves lleis que donen suport a aquest tipus d'ensenyaments, per tal de construir, entre tots i totes, una societat lliure de violència, burla i qualsevol tipus de discriminació per raons de gènere o d'identitats. Aleshores, en aquest Treball de Fi de Grau (TFG), pretenem crear una Guia Didàctica per a treballar amb l'alumnat d'educació primària el respecte i les relacions igualitàries, no violentes i saludables a partir d'un llibre coeducatiu que tracte aquests temes. Amb açò, crearem un debat entre l'alumnat, ja que la lectura d'aquest els endinsa en una problemàtica present en la societat actual, des d'un punt de vista que ells/es puguen entendre, ja que aquesta s'adapta i és recomanable per a qualsevol edat. A més a més, els contes ens fan gaudir, somiar i divertir-nos en qualsevol moment del dia i, més encara, quan som menuts. Tanmateix, la lectura en els escolars contribueix al seu creixement integral, la seua educació i socialització i, per això, hem d'aprofitar aquest poder que té per desenvolupar valors positius que facen d'ells/es uns adults que contribuïsquen a crear una societat futura millor.

En aquest sentit, amb el present TFG, es crearà una guia didàctica, com ja hem dit abans, amb material professional i per a l'alumnat que no portarem a pràctica, sinó que estarà a la disposició de qualsevol centre escolar per a treballar la temàtica proposada amb els seus alumnes.

a. Paraules clau

Educació literària, Àlbum il·lustrat, Identitat de gènere, Coeducació, Igualtat de gènere.

2. JUSTIFICACIÓ

L'educació literària en l'etapa de primària és un tema amb una gran importància i rellevància, tant per als alumnes com per als mestres, ja que en aquesta etapa s'abasten els seus aprenentatges i conceptes més significatius i importants per a tot allò que els envolta en el seu dia a dia.

Per tant, a aquesta important temàtica se li afegeix un tema de gran actualitat com és la identitat, en aquest cas de gènere i les qüestions que l'envolten, així com la identitat sexual, la igualtat de gènere, el respecte, etc.

La identitat és la consciència de mateixitat, el mateix es tracta d'una persona que d'un grup. Si es parla d'identitat personal, encara que filosòficament es parli d'igualtat amb si mateix, l'èmfasi està en la diferència amb els altres; si es tracta d'una identitat col·lectiva, tot i que és igualment necessària la

diferència amb altres significatius, l'èmfasi està en la similitud entre els que comparteixen el mateix espai sociopsicològic de pertinença (De la Torre, 1995: 47).

Aquest conjunt és el que es pretén treballar amb l'alumnat, ja que es tracta d'una temàtica molt actual en la nostra societat i que cada dia més va agafant la importància que li correspon per a que tots junts, des de ben menuts, anem construint i formant un món millor, més respectuós i tolerant davant les diferències que puguen trobar-se en cadascun del membres que conformen la nostra comunitat.

3. MARC TEÒRIC

a. Educar a través de la literatura dins de l'aula

Un dels àmbits educatius que podem trobar actualment a les aules d'educació infantil i primària és l'anomenada educació literària, que segons Ballester i Ibarra (2015, 171), junt amb la didàctica de la literatura:

adquireixen una importància fonamental en la societat contemporània, donat que ens permeten oferir a l'alumnat els instruments cognoscitius essencials per a la comprensió de la realitat circumdant, així com instaurar un espai de reflexió crítica al voltant dels diferents discursos discriminatòris en ocasions ocults darrere de determinades actituds.

Per tant, la literatura i, més concretament, l'educació literària ens obsequia una mirada i representació del món i de la realitat basada en els valors i estereotips que cada societat té i forma (Ballester i Ibarra, 2015, 171). Així doncs, en l'actualitat, cada vegada més podem trobar un tipus de literatura diferent a la tradicional, adaptada als nous estils de vida i a les seues necessitats, fet que ha provocat un gran canvi en el tipus de literatura que tracten i lligem els xiquets des de menuts. D'aquesta forma podem tractar temes de caràcter adult amb xiquets de tot tipus d'edats.

Alison Lurie (1998) defensa que en totes les èpoques, inclosa la present, la literatura infantil normal i corrent tendeix a accentuar el *status quo*, i afirma que totes les grans obres de la literatura subversiva infantil ens suggereixen que existeixen altres formes de vida, de preguntar-se coses, d'apel·lar a la imaginació, al canvi, a la rebeldia en contra de la corrent general de la cultura imperant.

Aquest nou tipus de literatura crea una identificació social dels lectors amb els protagonistes i les seues problemàtiques, concebent així una visió tolerant de la identitat comuna i plural, ajudant-nos a explicar el món que ens rodeja a través d'uns processos de pertinença i identificació amb la pròpia societat i transmetent-nos valors com els de diversitat i diferència (Ballester i Ibarra, 2015, 181).

Per continuar amb el mateix tema, és important clarificar i definir els conceptes amb els quals anem a treballar. D'aquesta forma, el terme *educació literària* es defineix com la instrucció literària per mitjà de l'acció docent (Real Acadèmia Espanyola de la Llengua, 2019). Per tant, en 2011, Zayas va definir aquest terme una successió en la que els alumnes arriben a ser lectors qualificats d'obres de caràcter literari (la traducció és meua).

L'educació literària també podem definir-la, segons Mendoza (2008, 4) com «la preparació per a saber participar amb efectivitat en el procés de recepció i d'actualització interpretativa del discurs literari».

Al llarg dels anys, la literatura ha anat canviant en funció de les necessitats socials de cada època, com ja hem anomenat abans i, aleshores les produccions literàries, les quals també podem qualificar de produccions artístiques, han patit un canvi en quant a la seua temàtica, la qual en moltes ocasions es defineix a través de convencionalismes estètics reflectits en l'esdevenir d'una societat o grup cultural. Aquestes produccions també es poden definir per la presència acumulada de determinats usos i recursos d'expressió propis del sistema lingüístic i per la seua organització segons l'estructura de gèneres (Mendoza, 2008).

Un dels principals objectius que es planteja a través de l'educació literària és el seu doble caràcter integrador, és a dir, la formació i educació literària ha de tindre com a objectiu essencial i genèric dels alumnes d'un determinat nivell l'aprenentatge de la interpretació pròpia del seu contingut juntament amb l'aprenentatge valoratiu i apreciatiu a les creacions de signe estètic-literari (Mendoza, 2008). Per a portar endavant aquest aprenentatge a les aules, trobem la figura del docent, el qual fa la funció de mediador amb els alumnes en quant a l'accés a les produccions literàries es refereix (Mendoza, 2002). Aleshores, cal dir que l'adquisició d'una competència literària també és un punt molt important dins de l'educació literària, perquè fa que les persones que la reben, sobretot l'alumnat, despleguen les seues aptituds cap a ella a través del seu tracte directe amb les diferents obres literàries.

b. Igualtat, identitat i expressió de gènere

Per centrar-nos més concretament en el tema que es va a tractar en aquest TFG, començarem a parlar de l'eix principal que anem a seguir, és a dir, la temàtica que abasta aquesta investigació. Aquesta es tracta de la identitat, la igualtat i l'expressió de gènere a través d'un l'àlbum il·lustrat, també anomenat llibre-àlbum, el qual s'utilitzarà per formar una guia didàctica que tracte les problemàtiques que podem trobar actualment a les aules sobre aquest tema. En primer lloc, definirem el concepte *àlbum il·lustrat*, el qual es tracta d'un tipus de conte infantil on les imatges

tenen més importància que el text, per a així donar llibertat per a desenvolupar la imaginació de l'alumnat a través de les imatges i l'escàs text que es pot observar a cadascuna de les seues pàgines. També podem definir el concepte llibre-àlbum com un artefacte o objecte cultural concebut en inici amb aspecte de llibre de xicoteta extensió dirigit al públic infantil, que conté un discurs eminentment poètic creat amb llenguatges i tècniques artístiques variades que depenen de la intencionalitat dels continguts a transmetre (Belmonte, 2016, 2).

Aquest treball tracta concretament un àlbum il·lustrat anomenat "Ara em dic Joana", una història de recerca pròpia del personatge principal. Està demostrat suficientment que mitjançant els textos i il·lustracions de la LIJ (literatura infantil i juvenil) es produeixen processos d'identificació dels xiquets i xiquetes, dels i les adolescents amb els personatges protagonistes i antagonistes. És necessària la visibilització del concepte de gènere que ofereix la LIJ, com un element rellevant en la formació d'identitats (Aguilar, 2007a).

La matèria del conte és d'un valor incalculable i actua d'autèntic espai de fascinació en la infantesa, d'estupor (Martín Garzo, 2004).

Amb aquest llibre es pretén treballar una diversitat de temes actuals per a ajudar als xiquets que s'identifiquen amb ell o que tinguen qualsevol problema relacionat amb aquests temes.

Les paraules, com bé diu Bernal (2006, 60), desperten sentits, emocions, percepcions, que seran, segons Froebel, la base del pensament posterior. I és aquest objectiu el que volem aconseguir amb aquest treball, el pensament crític dels xiquets sobre la temàtica proposada.

Un dels principals temes que es pretén tractar dins de l'aula és la igualtat de gènere, la qual, segons la XTEC - Xarxa Telemàtica Educativa de Catalunya (2019), «fa referència a la necessitat de corregir les discriminacions i valorar les diferències enriquidores dels dos sexes».

Per a aprendre allò que és el respecte cap als altres, s'ha de començar a tindre, en primer lloc, una bona educació constituïda tant a la llar com a l'escola. Per a treballar el respecte cap als altres i les relacions igualitàries entre persones de diferent gènere, hem de començar per respectar les diferències pròpies de cada gènere, treballant la igualtat de gènere a l'aula amb els alumnes de cadascun dels cursos de primària.

Al llarg de la història, les desigualtats de gènere han sigut notables en molts àmbits quotidians, com ara en l'àmbit laboral o educatiu, ja que antigament les dones no tenien dret a estudiar ni a treballar fora de la llar, per exemple, ja que es pensava que aquestes tan sols servien per a fer les tasques domèstiques i cuidar dels fills, mentre que els homes eren els que podien i tenien dret a estudiar i treballar fora de la llar, aquells que s'encarregaven de "dur" endavant la seua família guanyant diners. Al llarg dels anys, per sort i gràcies a milers de reivindicacions, aquesta visió ha anat evolucionant a favor de les dones, encara que en el món actual en el qual vivim segueix havent molta gent que pateix aquestes desigualtats, sobretot als països tercermundistes, on els drets de la dona són pràcticament inexistents. Encara que també hi ha evidències d'aquests tipus de

desigualtats als països més desenvolupats a nivell mundial, on moltes dones reben una remuneració econòmica molt més baixa que un home per realitzar el mateix treball. Fets com aquests són els que em d'intentar eradicar, començant des del principi, és a dir, des de l'educació dels infants, per a que en un futur eliminen aquestes desigualtats tan injustes per al gènere femení.

Segons Del Valle i col. (2002), les representacions culturals de gènere s'expressen i manifesten a través d'estereotips, els quals són generalitzacions preconcebudes sobre els atributs o característiques de la gent en els diferents grups socials (Laird i Thompson, 1992). Aquests instauren la base sobre la qual els subjectes, partint de codis d'identitat assignats per la cultura, formen la seua pròpia existència (Lagarde, 1998).

Els estereotips els aprenem des de la nostra infantesa i no ho fem per aleatorietat, sinó que són components del mateix ésser, dimensions personals pròpies i primitives que es troben en constant canvi.

Per tant, els estereotips constitueixen la base de la construcció de la identitat de gènere, engendren una percepció de gènere interioritzada que orienta tant la representació de la realitat com les accions, pensaments i comportaments dels subjectes (Jiménez, 2005).

Una altra problemàtica molt important a tractar és la identitat, en aquest cas de gènere, a través de la lectura, ja que aquesta ens permet indagar i descobrir identitats molt diferents a la nostra, a la del nostre grup social o cultural i ens produeix plaer (Aguilar, 2008, 114) i, com també senyala Bollman (2007,30), ens ajuda a comprendre'ns i definir-nos a nosaltres mateixos tant en l'àmbit privat com en el públic.

El terme *gènere* es defineix, segons el Centre de Terminologia TERM CAT (2019), com a «Conjunt de característiques d'origen cultural relatives a patrons de comportament i d'identitat sobre la base de les quals s'estableix socialment la distinció entre homes i dones».

Les identitats de gènere són una construcció social a partir de les diferències sexuals (Aguilar, 2008, 115). Però per a treballar els diferents tipus d'identitats que podem trobar-nos, cal tenir en compte, com bé va dir Lomas l'any 2003, que no hi ha una sola característica d'allò que definim com femení o masculí, sinó que podem trobar un ampli repertori que defineixen les identitats femenines o les masculines assignades a un dels dos sexes, ja que no hi ha una característica única que definisca ser dona o ser home, sinó que hi ha milions de possibilitats de ser-ho en el món actual siga quina siga la seua condició davant ideologies, edat, grups socials, etc.

La nostra societat actual està regida per un sistema sexe-gènere que manté una relació de desigualtat entre dones i homes (Torrancell, 2015-2016,4).

Per tant, el que volem fer arribar als més menuts és que entenguen que no tan sols existeixen dos comportaments i gèneres únics (masculí i femení), sinó que cada un d'ells pot tindre uns valors, creences i actituds diferents lligades a les identitats de gènere predominants en la societat i, és en

aquest moment, quant s'han d'introduir els termes d'identitat i orientació sexual, per a ajudar-los a entendre que aquests fets són totalment normals i acceptats en la societat actual.

Per una banda, l'any 1989, Reiter va definir com la *identitat sexual* la forma en la qual un individu té visió de la seua pròpia realitat i la seua persona, ja siga de forma romàntica o sexual, davant dels altres individus (la traducció és meua).

Per l'altra, podem definir *orientació sexual* com l'atracció sexual o romàntica que sent una persona cap a una altra, ja siga del mateix sexe (denominats gais i lesbianes), de diferent (heterosexuals) o sentir atracció per els dos sexes per igual (bisexual).

A partir d'aquestes aclaracions, treballar amb els xiquets aquests conceptes és un punt amb una rellevància important dins del currículum, ja que per sort, avui en dia existeix una llei que ens dona suport en quant al treball a l'aula d'aquesta temàtica. Aquesta llei és l'anomenada LLEI 8/2017 del 7 d'abril, integral de reconeixement del dret a la identitat i expressió de gènere a la Comunitat Valenciana (Identitat sexual i expressió de gènere), segons la qual l'existència de persones transsexuals, la identitat de gènere sentida de les quals no correspon amb la que els van assignar en nàixer, està present en totes les cultures de la humanitat i en tot temps històric, és a dir, s'ha de normalitzar aquesta temàtica, encara tabú per a una gran quantitat de persones de la societat del segle XXI.

Una altra forma de treballar amb els alumnes és a partir de la *coeducació*, la qual segons la XTEC - Xarxa Telemàtica Educativa de Catalunya (2019) és «l'acció educativa fonamentada en el reconeixement de les potencialitats i individualitats de tot l'alumnat, independentment del seu sexe potenciant així la igualtat real d'oportunitats».

4. METODOLOGIA

Per tal de dissenyar i dur endavant aquest projecte s'ha creat, com ja he dit abans al marc teòric, una guia didàctica que treballa la temàtica d'educació literària i identitats de gènere a través d'un àlbum il·lustrat anomenat "Ara em dic Joana", per a què alumnes i docents que necessiten i vulguen tractar aquest tema tan rellevant, com és la transsexualitat en la societat actual, la tinguen a la seua lliure disposició per a tractar-la dins de la seua aula amb els seus alumnes de primària.

Es tracta de donar una xicoteta ajuda a aquells xiquets que necessiten d'algú o d'alguna cosa que els ajude a tirar endavant per a trobar-se i identificar-se a ells mateixos. Per portar endavant aquesta proposta, el paper dels docents amb aquest tipus de xiquets és fonamental, ja que són els models a seguir per a ells i l'escola és, a banda de la família i la casa de cadascú, el lloc principal d'aprenentatge que tenen els xiquets actualment. Per tant, com bé diuen els autors Miralles i Rivero (2012, 85):

és necessari que el paper del docent no siga transmissor de coneixements, sinó facilitador dels aprenentatges. Deu proveir a l'alumnat dels recursos per a realitzar les activitats, conèixer les característiques de cada xiquet, ser guia i model, i establir les lletres adequades de relació amb les famílies, tot això propiciant un clima afectiu.

La problemàtica principal que volem treballar amb la guia didàctica d'aquest àlbum il·lustrat és la identitat de gènere amb els alumnes que se senten diferents a la resta dels seus companys o a la resta de la societat, és a dir, es pretén crear una xicoteta ajuda en un format dinàmic, per a què els xiquets de qualsevol etapa d'educació primària puguin entendre les causes i conseqüències que poden tindre aquests xiquets que no entenen el que els passa física i psicològicament.

Les qüestions de gènere són un dels temes més tabú que podem trobar avui en dia en qualsevol àmbit social, per aquest motiu, des de l'escola, com a centre principal d'aprenentatge dels alumnes, s'ha de normalitzar el treball amb alumnes aquest fet i parlar obertament sobre les diferents identitats sexuals que existeixen, ja que és un tema molt actual i important socialment i que cal treballar des de la infància per poder arribar a la seua normalització i regulació en la societat.

Per sort, avui en dia, aquests temes de gènere es troben bastant normalitzats i integrats, encara que sempre hi ha algun grup de gent que té pensaments molt antics i no vol acceptar que aquests canvis no fan mal a ningú i que totes les persones som iguals, tenint l'orientació sexual i identitat de gènere que tinguem. Per aquest motiu, un dels principals objectius a tractar és el respecte cap als demés, fent veure a la societat que la igualtat ha de ser un fet real per poder evolucionar com a persones. Tot açò, ho treballarem a partir de la coeducació, mètode que treballa la igualtat entre sexes i la no discriminació per qüestions de gènere.

El principal element a treballar, l'àlbum il·lustrat "Ara em dic Joana", ens servirà de punt de partida dins de la guia didàctica que hem creat per a treballar la diversitat sexual i les qüestions de gènere, més concretament la transsexualitat, amb els xiquets i xiquetes en l'escola. On, en primer lloc, també tractarem els altres tipus de identitats de gènere i orientacions sexuals existents, ja que és un tema que pot semblar complicat per a alguns alumnes a l'hora d'entendre cadascun d'ells. Dins d'aquesta guia didàctica s'han creat activitats que parteixen de la temàtica de la història dels protagonistes del conte, el qual a banda de tractar la diversitat sexual, també compren temes com l'amistat i la convivència, la diversitat afectiva, el respecte i les emocions. En resum, en aquesta història trobem un personatge principal, el qual necessita ajuda per a trobar-se a ell mateix, perquè no entén el que li està passant física i psicològicament. Fins que un dia decideix ser ell mateix i canviar, ja que sempre s'ha sentit una osseta i no un osset.

A partir d'aquesta commovedora història, el que es pretén és que els alumnes reflexionen sobre allò que ha passat amb el protagonista a través de la teoria de la pedagogia crítica, ajudant als alumnes a tindre un pensament crític i reflexionar sobre situacions, com ara les de gènere, que poden observar diàriament, ja siga en el context educatiu, en el context familiar, etc.

A partir d'aquest moment, durem endavant i posarem en pràctica un seguit d'activitats basades, sobretot, en la temàtica principal que es pretén treballar al llarg de tota la guia didàctica, és a dir, les identitats de gènere, més concretament, la transsexualitat.

Per tant, cal dir que es tracta d'una proposta d'intervenció que consisteix en treballar les identitats de gènere com a eix principal d'una guia didàctica, però que se centra més en treballar el tema de la transsexualitat i conceptes relacionats a través d'un àlbum il·lustrat. Aquest anirà dirigit a tots els alumnes de l'etapa de primària, és a dir, als xiquets i xiquetes a partir de 6 anys d'edat fins als 12 anys. Com a objectius principals tenim el treball del respecte cap als demés, però a banda també es pretén treballar l'acceptació cap als canvis que es produeixen en la societat, la diversitat, el concepte amista i la convivència social. Per a aconseguir aquests objectius, és necessari un treball coeducatiu dins de l'àmbit escolar i familiar i, una pedagogia crítica, on els alumnes aprenguen a tindre un sentit crític propi dels fets que succeeixen diàriament al món, per a que puguin donar la seua opinió i aquesta estiga fonamentada correctament. Com bé diu i pensa Freire (1992, 108), sobre la contribució del treball pedagògic al canvi social: "La democratització de l'escola no és pur epifenòmen, resultat mecànic de la transformació de la societat global, sinó un factor de canvi també".

Per tant, en quant al propòsit d'investigació, direm que es tracta d'un estudi descriptiu, ja que s'aplicarà a tota la comunitat educativa des dels 6 als 12 anys. Per altra banda, en quant a la naturalesa de les dades i informació, es tracta d'un estudi qualitatiu, és a dir, un desenvolupament d'una sèrie d'actuacions consecutives que permeten a l'investigador apropar-se a la comprensió d'allò estudiat segons Rodríguez, Gil i García (1996, 64). Encara que es tracta d'una proposta d'intervenció, cal dir que no es durà a terme en cap escola, sinó que tan sols es crearà i es dissenyarà.

5. COS DEL TREBALL

En quant al recurs creat per a treballar les qüestions de gènere i la diversitat sexual, és a dir, la guia didàctica, rep el nom de "Guia didàctica per a treballar la diversitat sexual en l'aula de primària". Aquesta pot abastar qualsevol dels nivells de l'etapa escolar de primària i, per fer-ho és possible fer xicotetes adaptacions que no són significatives, ja que no són obligatòries ni necessàries per al treball de les activitats perquè aquestes s'adaptin correctament al nivell cognitiu de cada un dels 6 cursos que abasta l'etapa de primària. Així doncs, la guia didàctica es troba dividida en tres blocs principals, dins dels quals trobem les diferents activitats per a treballar la temàtica escollida i, aquests són: activitats prèvies, activitat central i activitats posteriors. Amb aquest recull d'activitats s'ha fet un quadern perquè els alumnes puguin treballar de forma ordenada i tinguen tots els

mateixos recursos i oportunitats, és a dir, aquest quadern serà facilitat per el centre o la tutora del curs que vaja a treballar l'anomenada guia didàctica.

Per començar amb aquesta, cal dir que està composta, com hem dit abans, per tres blocs principals amb un total de 10 activitats recollides dins d'aquests:

GUIA DIDÀCTICA PER
A TREBALLAR LA
DIVERSITAT SEXUAL
EN L'AULA DE
PRIMÀRIA

Nom: _____

Cognoms: _____

Nom de l'escola: _____

Curs i aula: _____

Figura 1. "Portada quadern de la guia didàctica".

-Activitats prèvies:

Activitat 1. Què és la diversitat sexual?

Activitat 2. Què és la transsexualitat?

-Activitat central:

Activitat 3. Àlbum il·lustrat "*Ara em dic Joana*".

-Activitats posteriors:

Activitat 4. Jo sóc així! (taller de dibuix).

Activitat 5. Amb aquesta roba sóc jo! (taller de disfresses).

Activitat 6. Actuem! (taller de teatre).

Activitat 7. Creant personalitats.

Activitat 8. Tomboy, veiem una pel·lícula.

Activitat 9. Creem un conte! (taller d'escriptura).

Activitat 10. Glossari dels conceptes apresos.

Per aprofundir més en les activitats de la guia didàctica, cal explicar que tracta cadascuna d'elles i que aquestes s'adapten al nivell educatiu de l'etapa de primària que les treballa:

ACTIVITATS PRÈVIES:

- Activitat 1. Què és la diversitat sexual?.

La primera de les activitats que anem a treballar consisteix en la visualització d'un vídeo anomenat "QUÈ ÉS LA DIVERSITAT SEXUAL? EXPLICACIÓ FÀCIL", el qual ha estat creat per CARKI PRODUCTIONS i podem trobar a *Youtube*, lloc web on diferents usuaris poden penjar i veure vídeos i creacions d'altres individus. L'enllaç per a visualitzar aquest vídeo és el següent: <https://www.youtube.com/watch?v=1QbTZYiQ6BA>.

En aquest, s'expliquen i es treballen totes les formes d'identitat sexual que hi han de forma senzilla i lúdica, perquè els xiquets de totes les edats el puguin entendre, ja que per fer-ho s'utilitzen diversos recursos com dibuixos i creacions pròpies molt interactives i fàcils d'entendre.

Una vegada s'ha visualitzat aquest vídeo i els alumnes l'hagen entès, es passarà a treballar la primera de les fitxes que podem trobar al quadern. Aquesta s'anomena "Què és la diversitat sexual?" i, en ella, els alumnes han de respondre a la pregunta plantejada, ja siga de forma escrita o fent un dibuix explicatiu, conforme ells expressen millor la seua resposta. Aquest fet també dependrà de l'edat que tinguen els alumnes, ja que és possible que els més menuts es declinen més cap al dibuix que cap a l'escriptura de la resposta.

ACTIVITATS PRÈVIES:

- Activitat 1: Què és la identitat de gènere?
o Dibuixa-ho o escriu-ho.

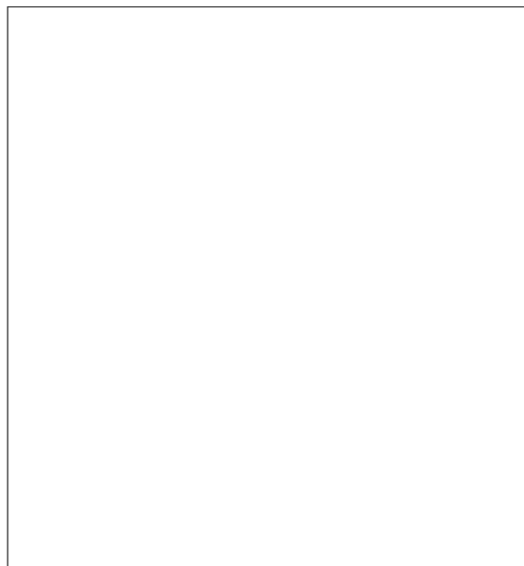

Figura 2. "Fitxa activitat 1: Què és la identitat de gènere?".

• Activitat 2. Què és la transsexualitat?.

La segona de les activitats prèvies del quadern de la guia didàctica també consisteix en la visualització d'un vídeo anomenat "Què és la transsexualitat?". Aquest vídeo pertany al canal de televisió *Super3*, el qual s'emet en català, ja que ha estat creat per la Televisió de Catalunya. Per poder visualitzar-lo, hem d'entrar en el següent enllaç:

<https://www.ccma.cat/tv3/super3/infok/que-es-la-transsexualitat/video/5653622/>, encara que també podem trobar-lo en la pàgina web d'aquest canal televisiu infantil. En aquest vídeo es tracten diversos temes actuals que parteixen de la temàtica de la transsexualitat i ens explica el cas d'una persona transsexual d'11 anys anomenada Estel. Com que la temàtica es troba explicada per una xiqueta de l'etapa de primària, els pot resultar més fàcil d'entendre als alumnes, ja que aquesta explica en què consisteix la transsexualitat i el seu cas de forma clara i senzilla, és a dir, apta per a tots els públics i que pot ser de gran ajuda per a els xiquets i les xiquetes que se senten identificats amb ella. També s'explica el cas d'un xic nord-americà, el qual abans era una xica i està lluitant per els seus drets fent el que més li agrada, la lluita lliure, on tan sols el deixen participar contra oponents de categoria femenina.

Després de visualitzar aquest vídeo i, havent respost qualsevol dubte que tinguen els i les alumnes, es procedirà a fer la fitxa de l'activitat 2. *Què és la transsexualitat?*, on han de respondre a aquesta pregunta utilitzant el mateix mètode que en l'activitat anterior, és a dir, dibuixant o escrivint la resposta, conforme millor s'expressen ells. Cal dir que també cap la possibilitat de fer les dues coses, dibuixar i escriure, és una elecció lliure de cada alumne en les activitats 1 i 2.

La fitxa de la segona activitat és la següent:

- *Activitat 2: Què és la transsexualitat?*
o *Dibuixa-ho o escriu-ho.*

Figura 3. "Fitxa activitat 2. Què és la transsexualitat?".

ACTIVITAT CENTRAL:

- Activitat 3. Àlbum il·lustrat “Ara em dic Joana”.

La tercera activitat, és a dir, la central de la guia didàctica, consisteix en la lectura de l'àlbum il·lustrat sobre el qual estem treballant. En primer lloc, l'alumnat es posarà en semicercle davant de la pissarra digital i la mestra, la qual tindrà el paper de conta contes, es posarà enmig d'aquest. Al mateix temps que la mestra anirà contant el conte als alumnes, a la pissarra digital aniran passant les imatges de les diferents pàgines del conte per a fer més fàcil la visualització d'aquest a tots els alumnes i així aquests no s'han de comprar el llibre.

En segon lloc, una vegada s'ha acabat de contar el conte es passarà a parlar d'aquest i de la temàtica que tracta, demanant als alumnes que fagen comentaris i preguntes sobre aquesta temàtica, la qual relacionarem amb les activitats anteriors de forma oral. Després d'haver fet una reflexió, els alumnes passaran a fer la fitxa de l'activitat 3. *Àlbum il·lustrat “Ara em dic Joana”*, en aquesta fitxa, els alumnes han de fer un resum sobre el conte que acaben d'escoltar a l'aula.

ACTIVITAT CENTRAL :

- Activitat 3: Àlbum il·lustrat “Ara em dic Joana”

○ Fes un breu resum sobre el conte que acabem de llegir en l'aula.

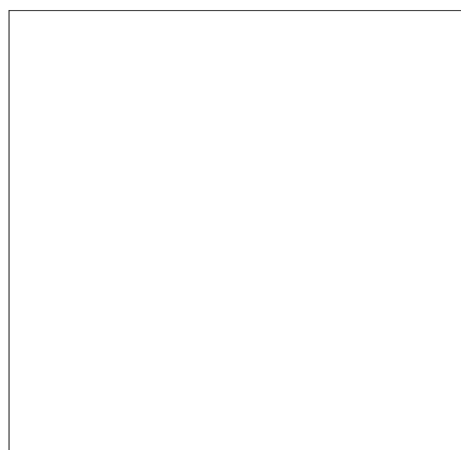

Figura 4. “Fitxa activitat 3. Àlbum il·lustrat “Ara em dic Joana”.

ACTIVITATS POSTERIORES:

- Activitat 4. Jo sóc així! (taller de dibuix).

La quarta activitat d'aquesta guia didàctica rep el nom de “*Jo sóc així!*” i consisteix en fer un taller de dibuix individual per conèixer millor després a la resta de companys. Per fer-la, la mestra repartirà a cada alumne un xicotet espill per a que aquests es puguin veure i dibuixar-se a l'espai que proporciona la fitxa. En aquest autoretrat els alumnes s'hauran de dibuixar com es veuen i es senten ells mateixos, fent així un dibuix de la seua persona i la seua personalitat. Una vegada acabats els dibuixos, els alumnes explicaran, un per un, a la resta dels seus companys com es veuen ells, per a així fer un tipus de presentació de la seua personalitat a la resta de xiquets i xiquetes de l'aula per conèixer-se millor entre tots.

ACTIVITATS POSTERIORS:

- Activitat 4: Jo sóc així! (taller de dibuix)

- Fes-te un autoretrat dibuixant les teues característiques personals, tant físiques com psíquiques, expressant el millor que sàpigués la teua personalitat.

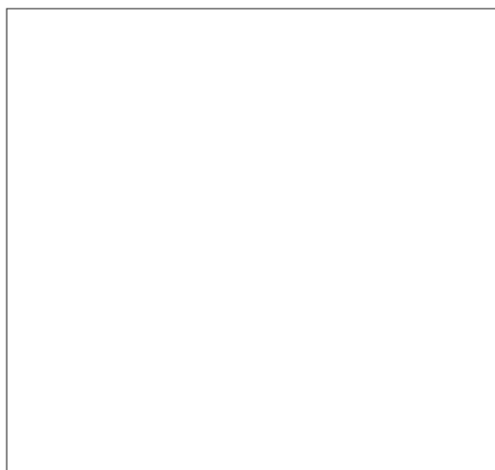

Figura 5. "Fitxa activitat 4. Jo sóc així! (taller de dibuix).

- **Activitat 5. Amb aquesta roba sóc jo! (taller de disfresses).**

En la quinta activitat, cada alumne i la mestra hauran de portar a classe objectes, disfresses, complements, roba, etc. per a poder fer el taller de disfresses. Per poder començar, s'explica a cada alumne/a que s'ha de disfressar amb la roba, complements, objectes... que més còmode el fagen sentir i amb els que més s'identifique la seua personalitat.

Quan aquests ja estan vestits, dividim el grup per parelles i, cada membre de la parella, haurà de fer un dibuix en la fitxa de l'activitat 5. *Amb aquesta roba sóc jo!* del seu company/a. En aquest retrat, l'alumne ha de reflexar al seu company/a tal i com aquest/a s'ha vestit en el taller que s'ha fet prèviament. Tot seguit, després de realitzar el dibuix, l'alumne/a ha d'escriure baix d'aquest 4 o 5 qualitats positives sobre la seua parella, per a més endavant, explicar-ho a la resta de l'alumnat i continuar amb la tasca de presentació que s'ha començat en l'activitat anterior.

- Activitat 5: Amb aquesta roba sóc jo! (taller de disfresses)

- Fes un dibuix del teu company/a tal i com aquest/a s'ha disfressat. Després, sota el dibuix, escriu 4 o 5 qualitats positives sobre aquest/a.

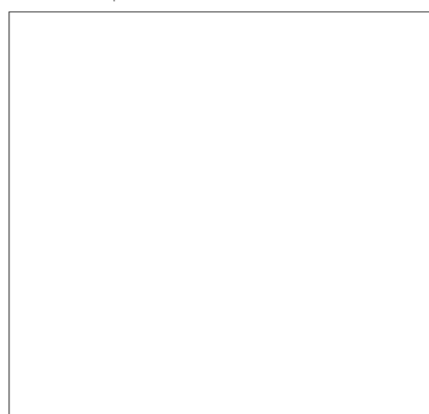

Figura 6. "Fitxa activitat 5. Amb aquesta roba sóc jo! (taller de disfresses)".

- **Activitat 6. Actuem! (taller de teatre).**

Com bé diu el títol, en aquesta activitat va a treballar-se la interpretació de l'àlbum il·lustrat "Ara em dic Joana" que estem treballant en aquesta guia didàctica. En primer lloc, es dividirà l'alumnat en grups de cinc persones cadascun. Després, cada grup haurà de preparar els diàlegs d'aquesta representació (si aquesta activitat es treballa en els primers cursos de primària, els diàlegs seran proporcionats per la mestra o mestre tutor). Tot seguit, entre els cinc membres del grup, es repartiran els personatges que apareixen, aquests són: l'Osset Joan, l'Osseta Joana, Ada, Martí i el narrador/a. A continuació, hauran de posar-se un nom al grup i, totes aquestes dades, juntament amb els noms complets dels membres del grup, les anotaran a la fitxa de l'activitat 6. *Actuem! (taller de teatre).*

Cal dir que la preparació d'aquesta activitat tindrà una duració de diverses sessions, més concretament 3, on l'última d'aquestes s'utilitzarà per a veure les representacions de cada un dels grups d'alumnes.

- **Activitat 6: Actuem! (taller de teatre)**

○ En aquesta activitat anem a dividir la classe en grups de 5 persones.

○ Cada grup ha de preparar durant diversos dies una interpretació del conte "Ara em dic Joana".

○ Nom del grup: _____

○ Membres del grup:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

○ Els personatges seran:

1. Osset Joan: _____
2. Osseta Joana: _____
3. Martí: _____
4. Ada: _____
5. Narrador/a: _____

Figura 7. "Fitxa activitat 6. Actuem! (taller de teatre)".

- **Activitat 7. Creant personalitats.**

En la setena activitat els alumnes hauran d'utilitzar el seu ingeni i la seua imaginació per crear un individu amb la seua personalitat i característiques que fan d'aquest qui és.

Per portar endavant aquesta activitat, els alumnes hauran d'escollir els objectes, complements, peces de roba, etc. que tindrà la seua creació i després els hauran de rodejar i pintar.

Una vegada hagen completat tots els passos anteriors, en l'espai que hi ha baix de la fitxa d'aquesta activitat, els alumnes hauran d'explicar com és l'individu que han creat de forma tant física com psíquicament, la seua personalitat, els seus sentiments, els seus gustos, etc. fent una breu descripció.

- **Activitat 7: Creant personalitats**

○ Crea una personalitat per a l'individu que fa d'aquest qui és. Encercla i acoloreix els elements que utilitzes. Després descriu-lo breument.

Figura 8. "Activitat 7. Creant personalitats".

- **Activitat 8. Tomboy, veiem una pel·lícula.**

La vuitena activitat d'aquest quadern consisteix en la visualització de la pel·lícula "Tomboy" de Céline Sciamma. Aquesta tracta la història d'una xiqueta la qual se sent xiquet, és a dir, la transsexualitat. Després de la seua visualització, els alumnes faran la fitxa corresponent a aquesta activitat, en la qual han de fer una reflexió sobre el que han vist en la pel·lícula, parlant sobre l'amistat, el respecte als demés, etc. posant-se en el lloc dels protagonistes i pensant que faran ells si un amic o amiga seu es troba en un cas com el de la protagonista. Aquesta reflexió la completaran en la fitxa de l'activitat, la qual és la següent:

- **Activitat 8: Tomboy, veiem una pel·lícula.**
o En aquesta fitxa heu de fer una reflexió sobre la pel·lícula que hem vist en classe, parlant sobre la tolerància, el respecte als demés, l'amistat, etc. posant-se en el lloc dels protagonistes de la filmació.

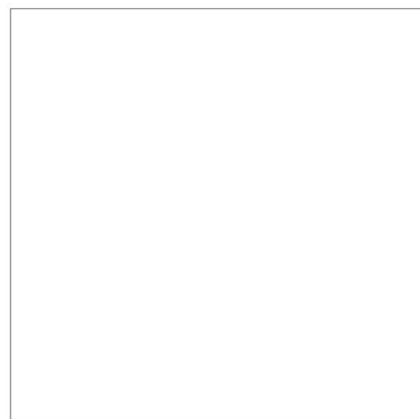

Figura 9. "Fitxa activitat 8. Tomboy, veiem una pel·lícula".

- **Activitat 9. Creem un conte! (taller d'escriptura).**

En la penúltima activitat, els alumnes hauran d'utilitzar una altra vegada el seu enginy i la seua imaginació per fer un taller d'escriptura on han de crear un conte, la temàtica del qual treballe algun dels conceptes apresos durant aquesta guia didàctica. Quan tinguen la seua pròpia història creada han de fer una il·lustració sobre algun moment del conte. Tot açò, s'ha de fer en la fitxa de l'activitat 9. *Creem un conte!*.

- **Activitat 9: Creem un conte! (taller d'escriptura)**

o Escris i inventat un conte per treballar algun dels conceptes que hem après al llarg d'aquesta Guia didàctica. Fes alguna il·lustració d'aquesta història i acoloris-la.

Figura 10. "Fitxa activitat 9. Creem un conte! (taller d'escriptura)".

- **Activitat 10. Glossari dels conceptes apresos.**

Per finalitzar amb les activitats, aquesta consisteix en crear un glossari de conceptes que anem aprenent al llarg de tota la guia didàctica, és a dir, encara que aquesta siga l'última activitat s'ha de fer al llarg de tot aquest projecte, cada vegada que aprenem un concepte nou s'haurà d'anotar, per a finalment tindre un glossari complet sobre els conceptes treballats de la temàtica treballada. Alguns exemples de conceptes poden ser: identitat de gènere, identitat sexual, orientació sexual, transsexualitat, igualtat de gènere, etc.

- Activitat 10. Glossari dels conceptes apresos.

Figura 11. "Fitxa activitat 10. Glossari dels conceptes apresos".

A continuació trobem els objectius que es pretenen treballar amb la guia didàctica:

- El treball del respecte cap als demés.
- El treball de l'amistat.
- Treballar l'acceptació cap als canvis que es produeixen en la societat i les diferències individuals de cada persona.
- Treballar els conceptes de diversitat, amistat, convivència social, diversitat sexual i paraules derivades d'aquest tema.
- Treballar en grup i aprendre a tindre responsabilitat individual del seu propi treball.

A banda, per poder treballar-la i assolir els seus objectius, hem de tindre uns continguts, uns criteris d'avaluació, uns estàndards d'aprenentatge i unes competències que es treballen i siguen propis d'aquesta. Aquests es recullen en la graella següent:

CONTINGUTS	CRITERIS D'AVAUACIÓ	ESTÀNDARDS D'APRENTATGE	COMPE-TÈNCIES
La descripció física. L'autoconeixement. L'autoconcepte. Els aspectes personals. L'autoestima. La identitat personal.	Identificar les qualitats personals pròpies analitzant la seva forma de ser i comportar-se mitjançant un llenguatge adequat i diferents mitjans de representació. Acceptar les pròpies qualitats que ens permeten identificar-nos i diferenciar-nos dels altres, contribuint a tenir una imatge positiva de si mateix i	Identifica les seves qualitats personals analitzant amb ajuda de el professor la seva forma de ser i el seu comportament. Describeu les seves pròpies qualitats personals, utilitzant un llenguatge adequat i diversos mitjans de representació.	CCLI SIEE CEC CD AA CSC CAA

<p>El respecte a la nostra pròpia identitat. El respecte a altres identitats. La dignitat de la persona. La diversitat personal, social i funcional. L'expressió de les emocions. L'empatia. Compromís de grup i responsabilitat individual.</p>	<p>desenvolupant l'autoestima, mitjançant un llenguatge adequat i diferents mitjans de representació. Explicar la pròpia identitat personal, mostrant una imatge positiva i respectuosa de si mateix que identifica el propi estil personal, a partir de les pròpies experiències i les valoracions dels altres, mitjançant un llenguatge adequat i diferents mitjans de representació. Identificar les característiques que defineixen el seu estil personal expressant una imatge positiva de si mateix, de manera meditada i respectuosa amb un mateix i amb els altres, reconeixent la diversitat personal, social i funcional de les persones. Identificar la influència de les emocions i dels sentiments en les decisions i accions dels altres per posar-se al seu lloc comprenent les seves raons i així millorar la comunicació i la col·laboració en tasques comunes. Participar en equips de treball realitzant la part de tasca que li correspon, reconeixent el seu paper, confiant en les seves possibilitats i en les dels seus companys, regulant les seves emocions davant els conflictes i col·laborant amb els altres membres del grup per assolir metes.</p>	<p>Reconeix les idees, imatges i creences de si mateix i la influència que hi té l'opinió dels altres. Accepta les seves pròpies qualitats diferencials construint una imatge positiva de si mateix que desenvolupa la seva autoestima. Transmet una imatge positiva i respectuosa de si mateix, explicant la seva identitat i estil personal amb un llenguatge adequat i diversos mitjans de representació. Reconeix la diversitat individual, social i funcional en si mateix i en els altres en entorns reals o digitals. Es posa en el lloc de l'altre i identifica com li influeixen les emocions i els sentiments en les decisions que pren i les accions que realitza. Reconeix el seu rol i el dels seus companys en un equip de treball i mostra confiança en les seves possibilitats mentre ho posa en pràctica.</p>	
--	---	--	--

També cal dir que aquests continguts, criteri i estàndards han estat escollits sempre fent referència a la ja anomenada anteriorment Llei 8/2017, de 7 d'abril, de la Generalitat, integral del reconeixement del dret a la identitat i a l'expressió de gènere a la Comunitat Valenciana.

En quant a la metodologia utilitzada en la guia didàctica, cal dir que aquesta es tracta d'una metodologia innovadora en comparació amb el treball amb llibres de text, per exemple. Dins d'aquesta, com ja hem dit, podem trobar diverses activitats, cadascuna amb una metodologia d'execució diferent a les altres, ja que podem trobar vídeos, conta contes, tallers diversos, escriptura, utilització de la imaginació i creativitat, etc.

6. CONCLUSIONS

Per començar amb les conclusions del present TFG i, com a resposta al principal objectiu d'aquest, la creació de la *“Guia Didàctica per a treballar la diversitat sexual en l'aula de primària”* ens permet ajudar als més menuts a entendre el món de possibilitats que són les identitats de gènere, identitats sexuals, etc. i cadascun dels conceptes relacionats amb aquesta temàtica.

Com que aquesta proposta no s'ha portat endavant a una aula, és a dir, tan sols s'ha creat i dissenyat, no podem obtindre resultats reals de la seua execució amb alumnes de qualsevol de les etapes de primària.

Responent als principals objectius d'aquesta guia didàctica, en tot moment s'han tingut com a referent el treball del respecte cap als demés per a crear les diverses activitats que formen aquesta guia, però també s'ha tingut en compte que els alumnes coneguen, en primer lloc, tots els conceptes que abasta la temàtica de la identitat de gènere i la diversitat sexual per poder treballar més endavant qüestions relacionats amb aquesta a través de situacions reals o fictícies, com és l'àlbum il·lustrat, que podem veure en la societat actualment. Per a aconseguir aquests objectius, com he dit abans al punt 4. *Metodologia*, és necessari el treball coeducatiu amb l'escola i les famílies, ja que si tan sols ho treballem a l'escola els alumnes no arribaran a acceptar els canvis constants que puga haver en la societat i, en alguns casos, no es sentiran lliures d'expressar-se ells mateixos i la seua verdadera personalitat, arribant a ser uns éssers amb veu i amb sentit crític sobre els fets i les novetats que passen al món diàriament, amb la convivència social com a principal objectiu a aconseguir.

Com a limitacions en la guia didàctica que he creat, crec que podem trobar que algun centre escolar no tinga bastants recursos com per a tindre un projector en l'aula, fet que pot substituir-se amb l'explicació dels vídeos per part de la mestra o mestre amb esquemes fets en cartolines, dibuixos explicatius com els dels vídeos, utilització dels llibres de naturals per a l'explicació del cos humà, etc. i, en quant a la visualització del conte i la pel·lícula, el conte es podria anar passant alumne per alumnes una vegada s'haja llegit a classe per a que aquests el puguen veure i, la pel·lícula podria ser substituïda per una altra activitat com ara l'escriptura d'una història en la que els alumnes s'han de posar en la pell del protagonista que van a crear i que tinga com a pautes a seguir el respecte i l'amistat, és a dir, que es tracten aquests temes com si foren situacions reals per a saber la reacció dels alumnes davant d'aquests. Un altre punt feble que pot tenir el treball d'aquesta guia didàctica i, més concretament aquesta temàtica, és que les famílies no deixen que els seus fills la treballen, ja siga per qüestions religioses, ideològiques, etc.

En conclusió, pense que amb el treball d'aquesta guia didàctica es pot arribar a aconseguir els objectius proposats i, a més, també pot ajudar a molts xiquets a entendre aquest món i entendre's a ells mateixos per formar la seua verdadera personalitat.

7. BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA

- Aguilar, C. (2007a) "Del discurso de la domesticidad a la cultura queer en la literatura infantil y juvenil" en *¿Todas las mujeres podemos?: Género, Desarrollo y multiculturalidad*. III Congreso estatal de la Fundación Isonomía para la igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres. Castelló: Universitat Jaume I, 62-69.: <http://isonomia.uji.es>
- Belmonte, R. (2016). *Libro-álbum: 16 preguntas con respuesta*. <http://romanba1.blogspot.com/2016/10/libro-album-16-preguntas-con-respuesta.html>.
- Bollman, S. (2007). *Las mujeres que leen, son peligrosas*. Madrid: Maeva.
- Competencia literaria. (2019) *EcuRed*. https://www.ecured.cu/index.php?title=Competencia_literaria&oldid=3485490.
- De la Torre, Carolina 1995 "Conciencia de mismidad, identidad y cultura cubana" en *Temas* (La Habana) N° 2.
- Del Valle, Ticol. (2002). *Modelos emergentes en los sistemas y relaciones de género*. 1º ed. Madrid: Narcea.
- Freire (P.), *Pedagogía de la esperanza*. Madrid: Siglo XXI, 1993, ed. orig. en portugués de 1992.
- http://mestreacasa.gva.es/c/document_library/get_file?&folderId=500012054295&name=DLFE-609271.pdf
- Jiménez, R. (2005): *El aprendizaje cultural de género desde la teoría sociocultural*. Tesis doctoral. Departament de MIDE. Universitat de Sevilla.
- Lagarde, M. (1998): *Identidad genérica y feminismo*. Sevilla: Institut Andalus de la Dona.
- Laird, J.D i Thompson, N.S. (1992): *Psychology*. Boston: Houghton Mifflin.
- Llei 8/2017, de 7 d'abril, de la Generalitat, integral del reconeixement del dret a la identitat i a l'expressió de gènere a la Comunitat Valenciana. [2017/3089]
- Lomas, C. (2003): "Masculino, femenino y plural" en LOMAS, C. (comp.) *¿Todos los hombres son iguales? Identidades masculinas y cambios sociales*. Barcelona. Pardós.
- Lurie, A. (1998). *No se lo cuentes a los mayores. Literatura infantil, espacio subversivo*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Martín Garzo, Gustavo. «El pájaro de tres cabezas». *El País*. Babelia (14 febrer 2004).- «Teoría del final feliz». A: Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm. *Cuentos escogidos de Grimm*. Madrid: Anaya, 1998.
- Miralles Martínez, P. i Rivero Gracia, P. (2012). *Propuestas de innovación para la enseñanza de la historia en Educación Infantil*. REIFOP, 15 (1), 81-90. <http://www.anfop.com>
- Reiter, L. (1989) *Sexual orientation, sexual identity and the question of choice*. *Clin Soc Work J* 17, 138-150.
- Rodríguez Gómez, G., García Jiménez, E., i Gil Flores, J. (2005). *Metodología de la investigación cualitativa*. Aljibe.
- Walton, J., i MacPherson, D. (2017). *Ara em dic Joana* (1º ed.). Tàndem.
- Zayas, F. (2011): *La educación literaria. Cuatro secuencias didácticas*. Barcelona: Octaedro.